

УДК 343.97

Д.І. ПЕРЕПЕЛИЦЯ, Харківський національний університет внутрішніх справ

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РІВНЯ, ДИНАМІКИ ТА СТРУКТУРИ ФАКТОРІВ ПРИЗОНІЗАЦІЇ

Ключові слова: призонізація, судимість, позбавлення волі, рівень, динаміка, структура

Відомим вітчизняній кримінологічній науці є зв'язок правових, організаційно-управлінських недоліків у сфері діяльності органів та установ виконання покарань, а також органів соціального патронажу, соціальної реінтеграції осіб, що відбувають чи відбули покарання у виді позбавлення з процесами кримінальної професіоналізації особистості злочинця, зміцненням традиційних елементів кримінальної субкультури, її проникнення до масової культури, рецидивом злочинів тощо. Разом із тим, залишаються малодослідженими змістовні характеристики цих недоліків, а також механізми соціальної дезорганізації, психологічного відчуження та стигматизації засуджених, сприйняття ними кримінально-субкультурної нормативно-ціннісної системи, вбудовування її елементів до підструктури особистісних диспозицій, поглиблення й розгалуження антисуспільних установок. Комплекс вказаних організаційно-управлінських, морально-психологічних явищ в науці описується терміном призонізація.

Про призонізацію як самостійну наукову проблему можна вести мову, починаючи з 1940 року, коли побачила світ монографія Д. Клеммера «Тюремне співтовариство», в якій вперше була надана відповідна дефініція та окреслені основні фактори. В подальшому вона неодноразово порушувалася на рівні окремих наукових статей або частин інших наукових чи навчально-методичних праць В.Ф. Абрамкіним, Я.І. Гілінським, О.Б. Демківим, Т.А. Денисовою, В.М. Дрьомінім, М.З. Федевичем, І.В. Цемкою та деякими іншими

вченими. Визнаючи суттєвий внесок цілої плеяди означених науковців в розробку заявленої проблематики, слід все ж вказати на відсутність кримінологічного аналізу показників призонізації, чим і зумовлюється актуальність теми цієї статті. Звідси, її мета – здійснити кримінологічний аналіз рівня, динаміки й структури факторів призонізації та описати, таким чином, її сучасний стан.

Ведучи мову про первинний осередок відтворення призонізації – виправні й виховні колонії, СІЗО – слід зазначити, що станом на 01.07.2013 р. в у 149 установах виконання покарань перебувало 136233 осіб (на 01.01.2013 р. – 147112 осіб, на 01.07.2012 р. – 152076 осіб, а на 01.01.2012 р. – 154029). В тому числі кількість осіб, які з тих чи інших підстав перебувала у слідчих ізоляторах (загальна кількість СІЗО – 32 установи) станом на 01.07.2013 р. склала 24193 особи. Станом на 01.01.2013 р. – 30854 особи, на 01.01.2012 р. – 33216 осіб, на 01.07.2010 р. – 40024 особи.

Однак, не дивлячись на позитивну динаміку щодо зниження кількості осіб, які утримуються в установах виконання покарань, що спостерігається в останні 2–3 роки, більш повна картина візуалізується на тривалішому часовому відрізку. Зокрема, ретроспективний аналіз хоча і засвідчує наявність стійкої тенденції до зниження рівня осіб, які перебувають в умовах ізоляції в установах виконання покарань, однак при цьому фіксуються достатньо суттєві коливання. Відносний показник судимості на 100 тис. населення залишається одним з найвищих в Європі – середньорічний індекс за останні 15 років – 374 особи (див. рис.1).

Як можна бачити і абсолютна кількість ув'язнених, і значення коефіцієнтів судимості відображають тенденцію до зниження, яка зафіксувалася, починаючи з 2003 року. До цього, починаючи з 1991 року, мало місце постійне зростання кількості осіб, які утримувались в умовах ізоляції. Перший суттєвий спад рівня відбувся у 2002 році, однак вслід за ним у 2003 році знову відбулося зростання. З 2003 року й до 2010 року відмічається неухильне зниження обох показників. У 2010 року від-

булося зростання кількості ув'язнених приблизно на 6,5 тис. осіб. Майже незмінною вона

залишалася й у 2012 році, а у 2013 році – спостерігається поновлення низхідного тренду.

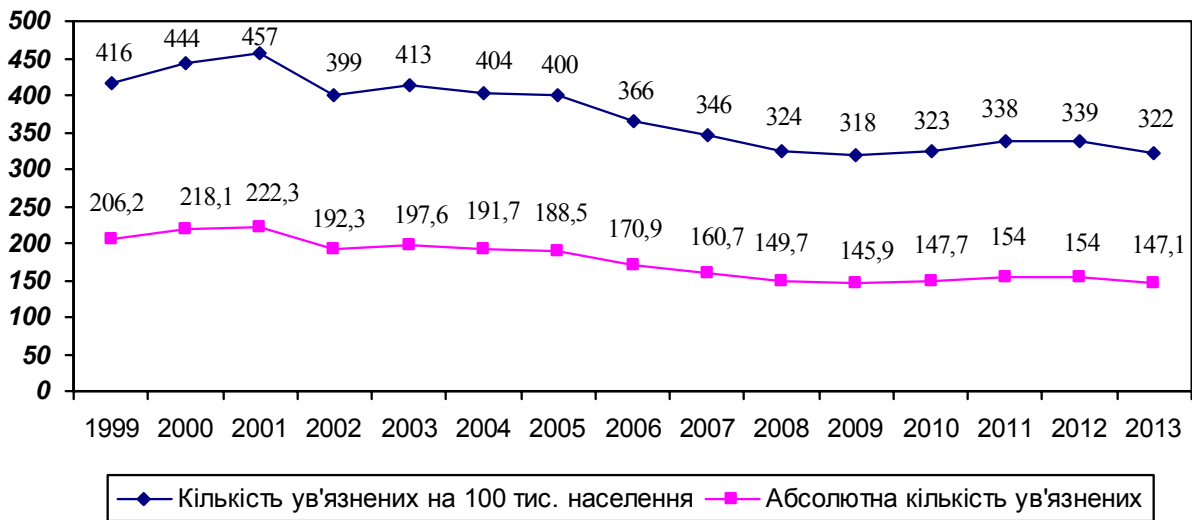

Рисунок 1 – Графічне зображення рівня й динаміки сукупної наповнюваності виправних, виховних колоній та СІЗО (тис. осіб, станом на 01 січня відповідного року)

В той же час зіставлення усереднених показників динаміки виявляє, що негативні значення темпів зростання та приросту абсолютної кількості ув'язнених в півтора рази перевищують аналогічні показники динаміки коефіцієнтів судимості, а саме: середньорічний темп зростання рівня ув'язнених складає 0,978 %, а темп приросту – -2,25 %. Середній же темп зростання кількості ув'язнених у розрахунку на 100 тис. населення становить 0,983 %, а темп приросту – -1,7 % відповідно. З цього випливає, що дійні темпи зменшення кількості засуджених у розрахунку на постійно проживаюче населення нашої держави є значно нижчим. Відтак, маємо констатувати збереження позитивної тенденції як до абсолютного, так і до відносного зменшення кількості засуджених, однак не перебільшувати її. Дійсно, щороку сукупна наповнюваність виправних, виховних колоній та СІЗО зменшується в середньому на 1,7 %. Попри це, аналіз кількісних показників, які побічно свідчать про масштаби призонізації, буде неповним без з'ясування основних факторів їх зниження.

Одним з першочергових факторів слід на, нашу думку, назвати поступовий сплив тер-

мінів покарання у виді позбавлення волі у осіб, які були засуджені у 90-х роках, коли спостерігався суттєвий сплеск злочинності. При цьому закономірним також є і те, що за наявності тенденцій до зниження загальної злочинності аналогічні закономірності простежуватимуться й у показниках судимості.

Однак, не можна не звернути увагу й певну переорієнтацію, яка відбувалася у практиці діяльності судів з огляду на тиск міжнародних правозахисних інституцій та яка пов'язана: а) зі зменшенням частоти обрання такого запобіжного заходу, як тримання під вартою; б) зменшенням частоти призначення покарань у виді позбавлення волі; в) збільшення частоти застосування положень КК України щодо звільнення від покарання та його відбування.

Більш детальне уявлення про основні організаційно-управлінські складові зниження кількості ув'язнених формується при порівнянні тенденцій у «навантаженні» на різні види установ виконання покарань, зокрема колонії та СІЗО (рис.2).

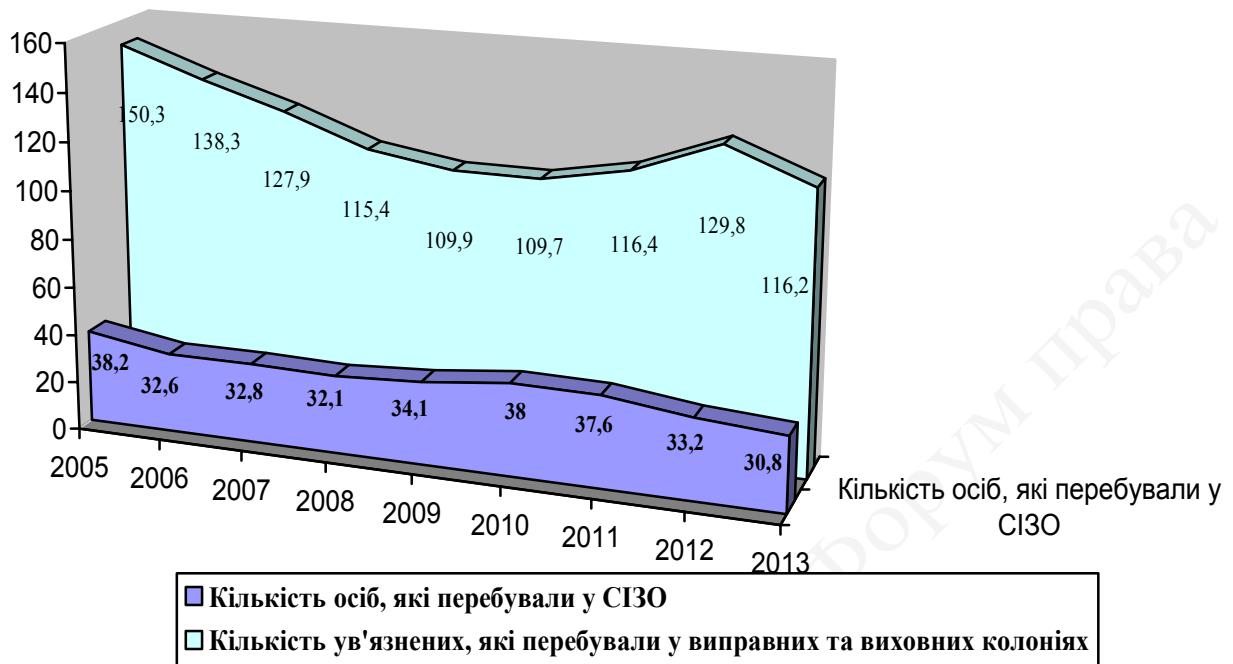
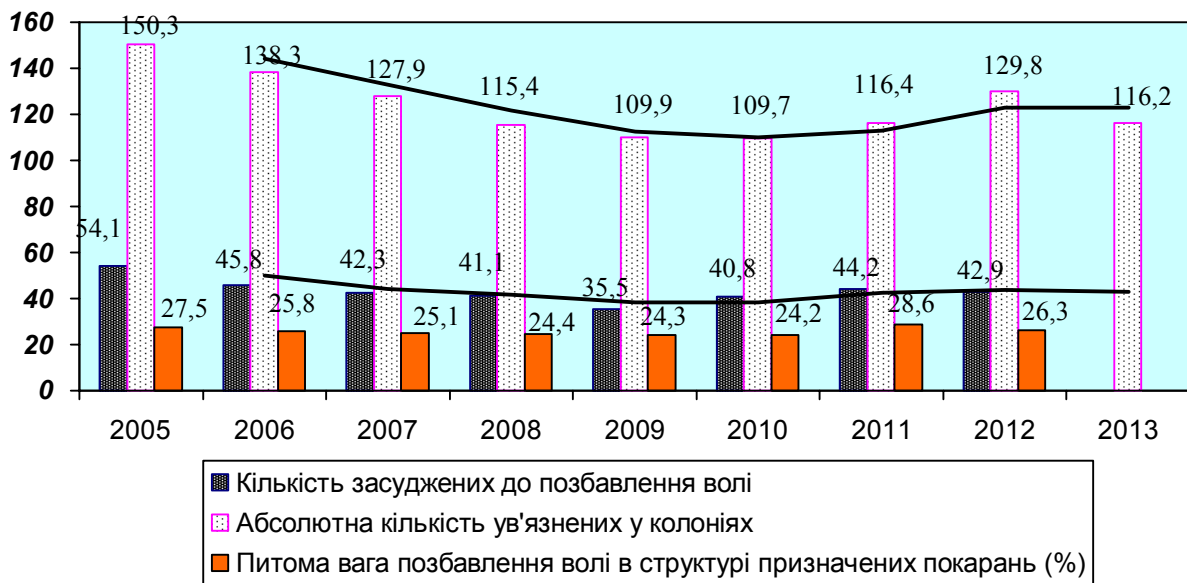

Рисунок 2 – Порівняльне графічне зображення динаміки наповнюваності колоній та СІЗО (тис. осіб, станом на 01 січня відповідного року)

З наведених даних випливає, що на відміну від загальної тенденції у динаміці кількості ув'язнених, яка зображена на діаграмі 1, тенденції наповнюваності колоній не виглядають такими однозначними. Так, з 2008 по 2010 роки на фоні збільшення чисельності контингенту СІЗО загальна кількість ув'язнених продовжувала знижуватись за рахунок істотного зниження відповідного показника по колоніях. Також слід звернути увагу, що у 2011 та 2012 році було зафіксоване суттєве збільшення осіб, які перебували в установах виконання покарань закритого типу (за 2 роки – на 23,1 тис. осіб). Незважаючи на це, вказаний період не позначився таким же різким стрибком у розрізі відповідних показників загальної кількості ув'язнених. Відтак, є підстави вважати, що у 2011 та 2012 роках незначний позитивний приріст у сукупному рівні осіб, які утримуються в умовах ізоляції суттєво зумовлений інтенсифікацією процесів щодо зменшення наповнюваності СІЗО (за вказані 2 роки – на 5 тис. осіб). Крім того, варто звер-

нути увагу й на ту обставину, що для 2011 та 2012 роки були характерними й певні зміни у тенденціях щодо призначення судами покарань у виді позбавлення волі (рис.3).

Аналіз наведених показників дає можливість зробити висновок, що попри поступове налагодження в діяльності судів практики, спрямованої на зменшення кількості покарань у виді позбавленням волі, останні все ще залишаються дуже поширеними та займають в структурі всіх призначуваних видів покарань в середньому не менше чверті. На рисунку 3 через лінії трендів візуалізується також й кореляція між кількістю осіб, засуджуваних до позбавлення волі та обсягів контингенту колоній, що свідчить про умовну відповідність у розгортанні зустрічних курсів наповнення та вивільнення установ виконання покарань. Єдиним роком, в якому спостерігається дисонанс за цим параметром, став 2012 рік, що свідчить про певне загальмовування темпів «розвантаження» в'язниць, а, отже, й гіпотетичного посилення інтенсивності ефектів призонізації.

Рисунок 3 – Графічне зображення рівня й динаміки осіб, засуджених до позбавлення волі (тис. осіб), осіб, які перебували у колоніях (тис. осіб на 01 січня відповідного року), та питомої ваги покарань у виді позбавлення волі (%)

Практика призначення покарань у виді позбавлення волі найбільш поширеною залишається серед судів Донецької (31,4%), Дніпропетровської (30,6%), Миколаївської (29,1%) областей, Автономної Республіки Крим (31,2%) та м. Києва (32,1%). Найменша частота призначення покарань вказаного виду спостерігається у діяльності судів Закарпатської (13,9%), Рівненської (15,8%), Івано-Франківської – (19,2%) та Вінницької (21,1%) областей. Окремо проблематика судової практики у сфері призначення покарань буде розглянута нами в другому розділі цієї дисертації в контексті організаційно-управлінських факторів призонізації.

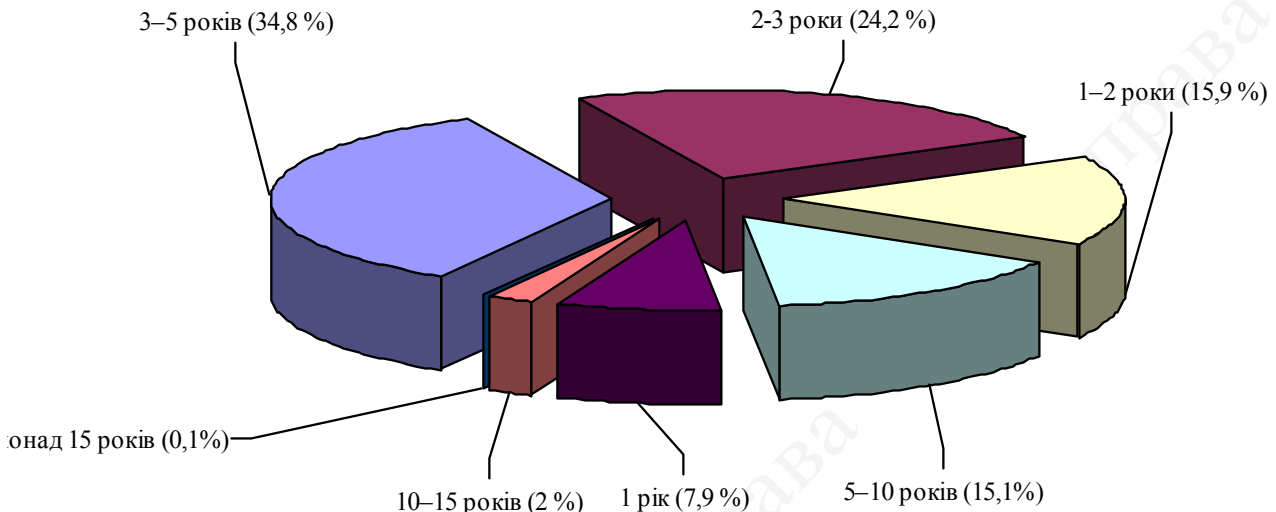
Певний інтерес в аспекті досліджуваної проблематики представляють також і окремі якісні показники функціонування пенітенціарної системи. Так, цілком логічно буде припустити, що інтенсивність призонізації окрім іншого залежить також і від строку покарання у виді позбавлення волі, виду установи виконання покарання, до якої направляється засуджений, якісного (в аспекті кримінологічно значущих характеристик) складу її контингенту. Зокрема, строк покарання корелює із частотою та глибиною контактів засудженого,

який не має стійких криміногенних рис із носіями кримінальної субкультури. Відповідно, зростає й у статистичному вимірі ризик стати жертвою насильства як з боку засуджених, так і з боку адміністрації установи виконання покарання. Вид же кримінально-виконавчої установи закритого типу впливає на особливості режиму, від характеристик складових якого залежить й значна частина факторів психологічної адаптації ув'язненого до умов ізоляції. Певна річ, що з точки зору впливу на параметри особистого психологічного простору, проявів скупченості різним видам колоній притаманні різні інтенсивність та якість такого впливу. Якщо ділянки ресоціалізації виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання, середнього та максимального рівня безпеки (з триманням у звичайних жилих приміщеннях) для тримання засуджених чоловіків, поділяються на локальні, ізольовані один від одного сектори, однак з організацією проживання за гуртожитковим принципом, то у виправних колоніях максимального рівня безпеки засуджені тримаються в умовах суворої ізоляції у звичайних жилих приміщеннях та приміщеннях камерного типу (далі – ПКТ). Натомість у

колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання ПКТ взагалі не створюються. Тобто навіть на рівні таких найбільш узагальнених характеристик умов утримання стає очевидним їх зв'язок зі ступенем призонізації, зокрема в аспекті інтен-

сивності штучного відчуження засудженого, утвердження контрастності між ним та суспільством.

У зв'язку з наведеним, акцентуймо увагу, перш за все, на розподілі засуджених за строком покарання (рис.4).

Рисунок 4 – Графічне зображення структури засуджених до позбавлення волі за критерієм строку покарання

Отже, найбільшу питому вагу в структурі засуджених до позбавлення волі займають ті, у кого строк покарання коливається від 3 до 5 років включно. Таких осіб 34,8 % від всієї кількості ув'язнених. Другу сходинку займають засуджені до позбавлення волі на строк від 2 до 3 років включно. Таких, відповідно, 24,2 %. На третьому місці за поширеністю – строк покарання від 1 до 2 років включно (15,9 %). Поряд з цим, майже стільки ж займають й особи, строк покарання яких потрапляє в діапазон від 5 до 10 років включно (15,1 %). Тобто практично кожен 6-7 засуджений відбуває строк покарання, в межах якого за словами І.Я. Гілінського з посиланням на дані психологічних досліджень, відбуваються незворотні зміни в психологічній й психічній характеристиці особистості [1]. А якщо до цієї групи осіб додати ще й тих, хто відбуває покарання строком понад 10 років (а таких сукупно 2,1 %), то наведена цифра, що відображає категорію найбільшого призонізації-

ного ризику, виглядатиме ще більш переконливіше – коні 5-6 осіб (тобто 17,2 %). У перерахунку на абсолютні показники цей відсоток відповідатиме 20-ти тис. осіб станом на 01.01.2013 р. та із щорічним середнім зростанням на 4,5 тис. осіб. І це лише група засуджених, яка найбільш піддатлива до процесів деформації особистості з огляду на тривалість строків перебування у місцях позбавлення волі. Проте, як буде доведено далі в цій роботі, процес призонізації починається набагато раніше за 5-річний рубіж відбування покарання – з етапу адаптації при первинному потраплянні до в'язниці й триває протягом всього терміну відбування покарання аж до формування усталених негативних відносно стійких негативних особистісних характеристик.

Аналіз кримінально-правової структури засуджених до позбавлення волі за даними на 01.01.2013 р. виявляє наступні співвідношення її складових. 12,9 % відбувають покарання за умисне вбивство, у тому числі 6,2 % осіб,

які вчинили вбивство при обтяжуючих обставинах; 7,6 % – за умисне тяжке тілесне ушкодження; 58,1 % – за розбій, грабїж, крадіжку та вимагання; 1,8 % – за зґвалтування та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом; 16,3 % – за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення; 3,3 % – за інші злочини. Приблизно ідентичні показники спостерігаються і в структурі засуджених неповнолітніх (всього неповнолітні складають 0,9 % від всіх ув'язнених), а саме: 62 % складають особи, засуджені за крадіжки, грабежі, розбої та вимагання; близько 25 % – за умисні вбивства й тяжкі тілесні ушкодження; 7 % – за зґвалтування та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом; 6 % – інші злочини.

Таким чином, маємо змогу відмітити «репрезентативність» складу засуджених до позбавлення волі в контексті відповідного розподілу злочинів у структурі загальної злочинності в Україні. Крім того, слід звернути увагу й на те, що загальнокримінальні корисливі злочини належать до тієї групи зло-

чинів, на вчиненні яких провадяться злочинні спеціалізації, здобувається відповідна злочинна кваліфікація. Відтак, побічно підтверджується й зв'язок призонізації з процесами відтворення професійної злочинності, які, окрім іншого, нерозривно пов'язані з культивуванням кримінальної субкультури.

Більшість із засуджених до позбавлення волі (близько 67 %) на момент вчинення злочину ніде не навчалися та не працювали. 20,4 % з числа засуджених – робітники, 6,3 % – працівники сільського господарства, 3,5 % – учні, 2,6 % – службовці, 0,2 % – військовослужбовці.

Узагальнення даних щодо статевого розподілу засуджених прогнозовано виявило переживання чоловічої компоненти у співвідношенні 95,3 % чоловіків до 4,7 % жінок, що в цілому корелює з коефіцієнтом злочинної активності жінок з урахуванням практики призначення їм покарань не пов'язаних з позбавленням волі.

Характеристику якісних опосередкованих показників призонізації доповнює градація ув'язнених за видами пенітенціарних установ, в яких вони утримуються (рис.5).

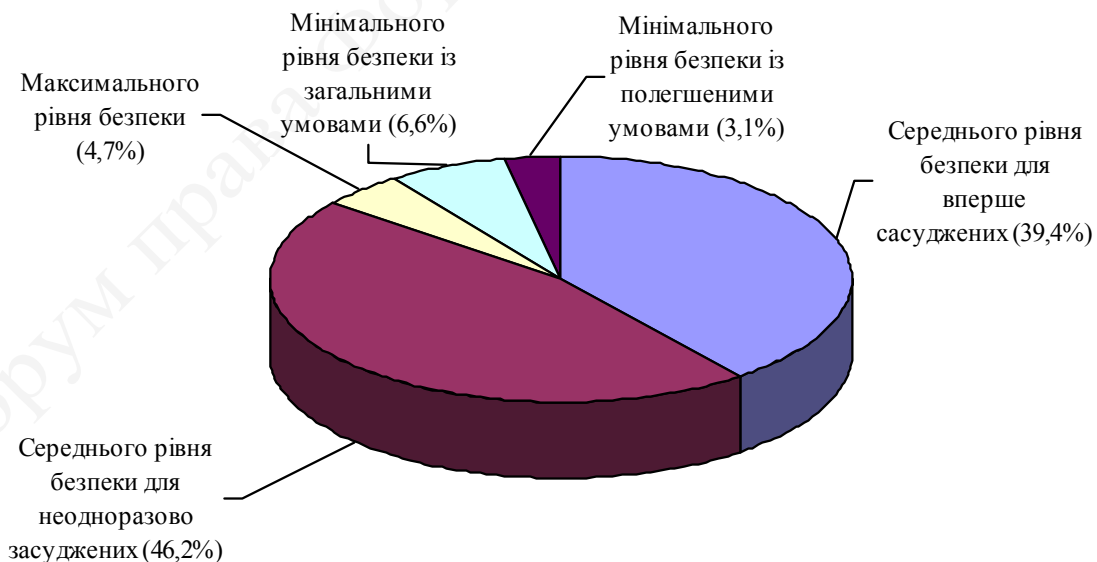

Рисунок 5 – Графічне зображення структури засуджених до позбавлення волі за видами кримінально-виконавчих установ закритого типу

Як можна бачити, найбільша кількість осіб утримується саме в кримінально-виконавчих установах закритого типу середнього рівня безпеки – загалом більш ніж 85 % всіх засуджених. При цьому на особливу увагу заслуговує той факт, що більшість з цих осіб, а саме 53,4 % (або 46,3 % від загальної кількості засуджених) – *раніше вже були засуджені до покарання у виді позбавлення волі*. А якщо до цієї цифри додати ще 56,1 % від тих осіб, які відбувають покарання у кримінально-виконавчих установах закритого типу та які раніше вже відбували позбавлення волі, то загальний відсоток означеної категорії осіб впевнено наближується до показника в 1/2 всіх засуджених до позбавлення волі на певний строк. Ця обставина наочно засвідчує вкрай низьку кримінологічну ефективність такого спеціального заходу кримінальної превенції як покарання у виді позбавлення волі та підтверджує. Крім того підтверджується і його зв'язок із загостренням криміногенних якостей особистості: приблизно кожна 2–3 особа, яка відбула вказане покарання знову вчиняє злочин. Натомість рівень рецидиву серед осіб, які відбули покарання не пов'язані із позбавленням волі на порядок нижчий – кожна 5–6 особа знову стає на шлях кримінальної поведінки.

Проведене нами дослідження на базі сектору соціально-виховної та психологічної роботи управліннь Державної пенітенціарної служби у Харківській, Херсонській та Львівській областях виявило наступні кримінально-правові й соціально-демографічні особливості осіб-рецидивістів, які вчинили злочини після відбуття покарання у виді позбавлення волі.

Більшість засуджених з числа зазначеної категорії на момент вчинення останнього злочину мали дві судимості. Таких у структурі виявилось 40,1 %. Ще 32,8 % мали одну судимість. По три судимості було у 17,7 % осіб, чотири судимості і більше – 9,4 %. Звідси – простежується й зв'язку призонізації з процесами поступової кримінальної професіоналізації засуджених. Після другої судимості рівень викриття їх злочинної діяльності сут-

тєво знижується, що свідчить про набуття відповідних навичок її приховування, в тому числі й в період відбування покарання.

Ця думка знаходить своє підтвердження і в розподілі рецидивістів за спрямованістю кримінальної поведінки. Так, близько 82 % злочинів з тих, які були вчинені після відбуття покарання у виді позбавлення волі належить до категорії загальнокримінальних корисливих. З них 48,2 % складають крадіжки. Грабежі, розбої та вимагання – 27,5 %, шахрайства – 6,2 %. Крім того, значною є і частка злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів – близько 9 %. 5 % займають злочини проти життя та здоров'я особи.

У статевіковій структурі переважають чоловіки (98,7 %) віком до 30 років, які сукупно складають більше половини всіх осіб вказаної категорії, а саме: від 18 до 25 років – 38,4 %, від 26 до 30 років – 22,9 %. Особи віком від 31 до 35 років складають 17,1 %, від 36 до 40 років – 9,6 %, від 41 до 45 років – 6,4 %, від 46 до 50 років – 4,1 %, старше 50 років – 1,5 %. Звертає на себе увагу суттєва частка осіб, які повторно були засуджені до позбавлення волі у віці 18–25 років. Близько 26 % з них (тобто кожен четвертий із зазначеної вікової групи) раніше відбували покарання у виховних колоніях, що дає можливість поширити тезу про неефективність виконання покарання у виді позбавлення волі й на діяльність кримінально-виконавчих установ для неповнолітніх.

Таким чином, узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок, що наведена вище система побічних кількісних і якісних показників призонізації засвідчує гострий актуальний стан цієї проблеми для нашої держави: рівень засуджених до позбавлення волі залишається високим, не дивлячись на загальну тенденцію до зниження; ефективність пенітенціарної складової в системі заходів спеціальної превенції є вкрай низькою, що підтверджується значною часткою осіб в місцях позбавлення волі, які вже відбували аналогічне покарання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гишинский Я. И. Призонизация по-

российски / Я. И. Гишинский // Отечественные записки : Правосудие в России. – 2003. – № 2. – С. 434–441.

Перепелиця Д. І. Кримінологічний аналіз рівня, динаміки та структури факторів призонізації / Д. І. Перепелиця // Форум права. – 2013. – № 4. – С. 287–294 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_4_50.pdf

Досліджено сучасний стан призонізації. Виявлено високий рівень, несприятливу динаміку та ускладнену структуру її факторів через аналіз показників діяльності виправних колоній та слідчих ізоляторів. Описано та пояснено рівень, динаміку ув'язнення, соціально-демографічну, кримінально-правову, кримінологічну структуру засуджених до позбавлення волі; рівень, динаміку та структуру пенітенціарної злочинності; кількісні показники захворюваності та смертності у виправних колоніях; рівень й динаміку ув'язнених, які перебувають на профілактичних обліках.

***

Перепелица Д.И. Криминологический анализ уровня, динамики и структуры факторов призонизации

Исследовано современное состояние призонизации. Вывявлен высокий уровень, неблагоприятная динамика и усложненная структура её факторов через анализ показателей деятельности исправительных колоний и следственных изоляторов. Описаны и объяснены уровень, динамика заключения, социально-демографическая, уголовно-правовая, криминологическая структура осужденных к лишению свободы; уровень, динамика и структура пенитенциарной преступности; количественные показатели заболеваемости и смертности в исправительных колониях; уровень и динамика заключенных, находящиеся на профилактическом учете.

***

Perepelica D.I. Criminology Analysis of Level, Dynamics and Structure of Prisonization's Factors

The modern state of prisonization has developed. A high level, unfavorable dynamics and complicated structure of her factors, is educed through the analysis of performance of penal colonies and detention facilities indicators. A level, dynamics of conclusion, is described and explained, socially-demographic, criminal-law, criminology structure convict to imprisonment; level, dynamics and structure of penitentiary criminality; quantitative indexes of morbidity and death rate are in penal colonies; level and of loud prisoners, being on a prophylactic account.